

УДК 37.014(477)(092) «18/19»

DOI: 10.36550/2415-7988-2022-1-205-59-63

САВЧЕНКО Наталія Сергіївна –доктор педагогічних наук, професор,
професор кафедри педагогіки та спеціальної освітиЦентральноукраїнського державного
педагогічного університету

імені Володимира Винниченка

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0420-3289>

e-mail: nataliy040570@gmail.com

**ОСВІТНІЙ ЗВ'ЯЗОК «ВЧИТЕЛЬ – УЧЕнь» У РЕФЛЕКСІЯХ НАУКОВЦІВ МИНУЛОГО
(ІІ ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)**

Постановка та обґрунтування актуальності проблеми. В умовах демократичного оновлення національної освіти в Україні, творчого пошуку шляхів і засобів покращення навчально-виховної роботи середньої і вищої школи підвищився інтерес до вивчення та використання прогресивної історико-педагогічної спадщини українських просвітителів. Набувають актуальності дослідження різних аспектів педагогіки співробітництва, яка сприяє встановленню повноцінних міжособистісних взаємовідносин у педагогічних колективах шкіл та закладів вищої освіти. На сучасному етапі розвитку освіти серед різноманітної кількості важливих педагогічних проблем, що потребують уваги є проблема взаємодії учителя й учня, чітке розуміння функцій кожного суб'єкта освітнього процесу та їхньої ролі у діяльності педагога, адже від цього багато в чому залежить власне продуктивність освітнього процесу. Значний інтерес для сучасної педагогіки як у теоретичному, так і в практичному планах, мають історико-педагогічні праці, ідеї науковців минулого, де знаходимо глибоку психологічну інтерпретацію сутності та освітнього зв'язку понять «вчитель» й «учень». Дослідження ряду науковців підтверджують незаперечність твердження, що педагогічна діяльність починається з глибокого розуміння вчителем сутності власних педагогічних дій в умовах цілісної системи роботи. Кожен учитель має бути креативним щодо здійснення ідей. Адже роль учителя в суспільстві надзвичайно вагома, бо саме він, «виросує, виховує, виряджає в життя», несе «в народ світло знань, науки». Вчителі, які досягли рівня творчої індивідуальності, здатні значно ефективніше формувати особистість своїх учнів.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Наявність значної кількості теоретико-педагогічних, художньо-публіцистичних праць свідчать про різнобічний інтерес письменників, публіцистів, вчених-педагогів та вчителів до окресленої проблеми. Значна когорта науковців зверталася й звертаються до вивчення педагогічних поглядів

та діяльності мемуаристів, що приділяли значну увагу побудові образу «Я-Учень» та «Я-Вчитель». Так, проблемі підготовки вчителя, були присвячені дисертаційні дослідження С. Білецької, А. Луцюка, К. Юр'євої та інших; аналіз підходів щодо різних аспектів вивчення індивідуальності вчителя представлено в роботах таких учених, як М. Антоненко, Л. Березівська, М. Богуславський, Л. Бондар, С. Геруль, М. Кодак, В. Лозова, Н. Ничкало, І. Прокопенко, О. Сараєва та інших. Проблеми наявності, ролі та взаємовпливу творчості педагога й учня присвячені праці видатних науковців, зокрема І. Зязюна, В. Паламарчук, О. Пехоти, М. Поташніка, О. Савченко, О. Сухомлинської, С. Сисоевої та багатьох інших.

Мета статті: проаналізувати особливості функціонування системи «Учитель – Учень» в автобіографіях науковців, написаних у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Виклад основного матеріалу дослідження. Проблема впливу учителя на становлення особистості юної людини в зв'язку з її актуальністю привертає увагу багатьох дослідників. Теоретичний аналіз соціально-психологічних ситуацій, в яких здійснюється педагогічний вплив, передбачає виокремлення, насамперед, спільноти – вчителів та учнів. Тобто, переважно вивчається вплив учителя на учнів. Повністю сфера педагогічного впливу включає аналіз взаємодій вчителів, дітей, а також вчителів з батьками, дітей із значущими для них дорослими. Вплив учителя, здійснюваний в ході його взаємодії з учнями (на заняттях або поза ними – в процесах навчання та виховання) має низку педагогічних і психологічних функцій – зокрема, створення сприятливих психологічних умов пізнавальної активності учнів, залучення до навчання, збудження інтересу, підтримку емоційного благополуччя дітей та їх здатності до зосередженої роботи, заохочення критичного мислення і творчості, створення атмосфери співпраці (в учнівській спільноті, між педагогом і учнями) тощо. Втім можна відзначити, що неконструктивні впливи

вчителя, зумовлені, зокрема його власними неопрацьованими психологічними проблемами, не тільки не приведуть до бажаної мети, а й загальмують розвиток особистості дитини, заблокують для неї шлях до творчості і самоактуалізації. Особливо це стосується викладачів та студентів. Професійність впливу педагога передбачає його автентичність, внутрішню узгодженість, позитивну Я-концепцію, усвідомлення власних можливостей у контексті взаємин з учнями. Цьому сприяє також володіння педагогом психотехніками педагогічного впливу.

У другій половині XIX – на початку XX ст. в історико-педагогічній науці активізується процес формування наукових шкіл «класичного» («генетичного», «лідерського» та ін.) типу, важливим аспектом яких є наявність освітнього зв'язку «вчитель – учень» [7]. При тому, що вивчення відповідних наукових шкіл має давню історіографічну традицію, базові поняття «вчитель» та «учень», вочевидь, продовжують вживатися в різних значеннях. Так, поряд із твердженнями, що «далеко не всі видатні вчені-викладачі університетів мали школи» [7, с. 315], можна зустріти прямі вказівки на учнів цих дослідників та науковців.

Не ставлячи за мету дати остаточне визначення цих понять, спробуємо проаналізувати особливості образів «Учителя» та «Учня» в автобіографіях істориків, які навчалися та викладали в різних університетах зазначеного періоду.

Зрозуміло, що в автобіографіях учених сюжети освітнього характеру є провідними. Утім, слова «вчитель» та «учень» вживалися більшістю мемуаристів в їхньому прямому значенні, як визначення професії: здебільшого по відношенню до вчителів гімназії, зрідка – до університетських викладачів. Тим не менш, навіть за відсутності прямих вказівок ми можемо говорити про присутність в мемуарних текстах кількох варіантів образів «Учителя» та «Учня»: по-перше, на різних етапах свого життя в цих ролях виступали самі мемуаристи («Я-Учень» та «Я-Вчитель»); по-друге, опис кола спілкування мемуаристів дозволяє виокремити осіб, які перебирали на себе відповідні функції («Учитель» та «Учень»).

Найбільше уваги абсолютно всі мемуаристи приділяли побудові образу «Я-Учень». При цьому дехто з авторів відзначав певні віхи у процесі навчання. Так, І. М. Снегірьов зауважив: «Перехід дитини з батьківського дому, з родинного кола до університету, важлива епоха в житті. Таким уявлявся мені і мій перехід до університетської гімназії...» [12, с. 736]. Утім, головною рисою, яку підкреслювали історики, було прагнення до самоосвіти. Незважаючи на сприятливі (М. П. Драгоманов) або несприятливі

(М. І. Костомаров, М. О. Максимович, С. М. Соловйов), як зазначали самі мемуаристи, умови навчання в училищах, гімназіях, а інколи й в університетах (М. І. Костомаров), вони багато часу проводили за читанням та вивченням мов.

Так, С. М. Соловйов протиставив «поганому навчанню в комерційному училищі» самостійне читання, яке, на його думку, розвивало історичну уяву [13, с. 8–9]. У подальшому, характеризуючи одного зі своїх гімназійних друзів, він зазначав: «у нього не було тієї розвинутості і тієї швидкості в обертанні думки навколо предмету, яких мав я; головна причина цього – моя рання та відносно величезна начитаність» [13, с. 34]. Про визначальну роль самостійного читання писали також у своїх автобіографіях М. Г. Устрялов, М. І. Костомаров, К. М. Бестужев-Рюмін, М. О. Осокін, В. І. Семевський, М. П. Драгоманов. При цьому, у деяких текстах по відношенню до процесу читання звучить слово «пристрасть» [13, с. 8; 14, с. 605].

Крім того, для деякого з мемуаристів важливим було визнання їхніх здібностей. С. М. Соловйов та М. О. Максимович прямо говорять про самолюбство як про одну з провідних рис їхнього характеру. За зізнанням С. М. Соловйова, він на час вступу до гімназії «був надто слабким у математиці», за що вчитель називав його «дурнем» та одного разу поставив на коліна [13, с. 22]. Проте додаткові заняття з математики дозволили йому стати першим учнем у гімназії та навіть здобути славу «генія» [13, с. 33]. М. Г. Устрялов та М. І. Костомаров також відзначають, що вони були серед перших випускників гімназії, а за зізнанням М. О. Максимовича, лише захоплення ботанікою призвело до того, що в старших класах гімназії його успіхи в науках спустилися з найвищого ступеня до вельми доброго [6, с. 324].

Для більшості мемуаристів навчання в університеті стало продовженням процесу самоосвіти. Зокрема, показовим є коротке зауваження М. О. Осокіна: «я не знав ані прогулянок, ані розваг, і три роки суцільно висидів за книжками та науковими працями» [8, с. 671]. При цьому, частину цієї літератури мемуаристи читали в оригіналі. М. І. Костомаров постійно підкреслює, що мав надзвичайно щасливу пам'ять, яка дозволила йому в короткий термін вивчити самостійно французьку, німецьку, італійську, польську, чеську, сербську мови та латину [5, с. 439–449]. Про важливість знання мов також пише С. М. Соловйов: «Я погано розмовляю усіма іноземними мовами, яких знаю чотири: французьку, німецьку, англійську та італійську, крім польської та латини... Чеською я не дуже вільно читаю; однак французька, англійська та

італійська мови для мене рідні за складом, тоді як зовсім чужа німецька, особливо нова...» [13, с. 70].

Відзначимо, що лише М. Г. Устряловим університетська кар'єра розглядалася як щось випадкове: вступ до університету був визначений батьками, а про учену службу він, за його твердженням, не думав навіть після закінчення університету [14, с. 608, 611]. Натомість для багатьох інших університет був омріяною метою [5, с. 474; 6, с. 323]. Утім, напевне, найповніше віру у власне призначення висловив М. О. Максимович: «Мое професорство було не зовнішнім і не випадковим становищем і справою в житті: воно було призначенням моїм та улюбленою мрією з дитинства, осередням та подвигом юнацького життя, моїм самолюбством у змужнілі роки, при якому не було вже місця, ані владолубству, ані іншому подібному любству, як у тому я не раз мав змогу перевірити себе та переконатися сповна...» [6, с. 323].

Другим за популярністю є образ «Учителя», який вплинув на формування особистості мемуариста. На різних етапах життя це були няня або бабуся (С. М. Соловйов, В. Б. Антонович), батько (М. І. Костомаров, В. Б. Антонович, М. П. Драгоманов), гімназійні учителі (М. О. Максимович, М. П. Драгоманов) та університетські викладачі (М. І. Костомаров, М. О. Осокін). Як правило, автори завдячували жінкам релігійно-моральним впливом, батькові – вихованням та початком знайомства з новітньою літературою, учителям та викладачам – поштовхом до наукових занять. В окремих випадках мемуаристи відзначали вирішальну роль тієї чи іншої постаті. Так, М. І. Костомаров, який не побачив гідних педагогічних зразків ані у гімназії, ані на перших курсах навчання у Харківському університеті, пов'язав зміни у своєму духовному житті із лекціями професора М. М. Луніна: «Взагалі лекції цього професора мали на мене величезний вплив і здійснили в моєму духовному житті рішучий поворот: я полюбив історію більш за все і з того часу із запалом поринув у читання та вивчення історичних книг» [5, с. 442].

Утім, для характеристики професорсько-викладацького складу університетів, мемуаристи здебільшого вдаються до створення невеликих за обсягом «мемуарних портретів», в яких коротко фіксують особливості лекційного курсу того чи іншого викладача, його вплив на аудиторію, значно рідше згадують про зовнішній вигляд або певні риси характеру, як правило, зберігаючи «академічну» стриманість. Виключення становить автобіографія С. М. Соловйова, який

притаманна певна різкість суджень. Характеризуючи того чи іншого університетського діяча, С. М. Соловйов змальовував переважно негативний або переважно позитивний «мемуарний портрет». У першому випадку він згадував про позитивні якості того чи іншого персонажу, але більшу частину спогадів присвячував висвітленню недоліків (Д. П. Голохвастов, М. Т. Качановський, І. І. Давидов, С. П. Шевирьов, В. І. Оболенський, М. П. Погодін, М. І. Крилов та ін.). В іншому випадку, навпаки, на противагу кільком недолікам подавалася здебільшого позитивна характеристика (С. Г. Строганов, Д. Л. Крюков, Т. М. Грановський, О. І. Чивилев).

З тексту спогадів зрозуміло, що найбільший вплив на автора мали Д. Л. Крюков та Т. М. Грановський. При цьому автор віддавав перевагу останньому, стиль спілкування та викладання якого він кілька разів характеризує словом «теплота» на противагу «холодності» Д. Л. Крюкова та інших викладачів [13, с. 49–51]. Хоча при всій повазі до Т. М. Грановського, С. М. Соловйов достатньо критично оцінював останнього, закидаючи йому несамостійність поглядів, що, на нашу думку, не дозволило С. М. Соловйову назвати Т. М. Грановського «Вчителем». Вельми показовою є фраза Т. М. Грановського, яку мемуарист навів, описуючи свої перші лекції: «Ми всі вступили на кафедри учнями, а Соловйов вступив вже майстром своєї науки» [13, с. 93].

Відзначимо, що автобіографічний текст С. М. Соловйова є єдиним, в якому слово «Вчитель» вживається не для позначення професії, а у значенні «наставник», щоправда, у негативній конотації. Мова йде про сюжет, пов'язаний із конфліктом С. М. Соловйова та М. П. Погодіна. Згадуючи про реакцію на цей конфлікт з боку громадськості, С. М. Соловйов зауважив: «були й інші... які... сильно голосили проти мене, оминаючи правду моїх наукових думок, міркували, що не годиться мені озброюватися проти вчителя, що це невдячно з мого боку» [13, с. 112]. Хоча М. П. Погодін запрошував молодого ученого до себе, дозволяв користуватися своєю бібліотекою, допомагав із друком перших наукових статей та назвав одним із своїх наступників, на момент написання спогадів С. М. Соловйов не визнавав останнього своїм «Вчителем» [13, с. 86, 89].

Поясненню свого ставлення до М. П. Погодіна С. М. Соловйов присвятив кілька сторінок, вдаючись, як до загальної характеристики свого персонажа (сміливість, але грубість, цинізм, користолоубство, честолоубство, «моральна неохайність»), так і до опису його конкретних дій по відношенню

до автора. Виходячи у відставку, М. П. Погодін назвав С. М. Соловйова своїм наступником по кафедрі, але згодом висловив бажання повернутися, залишаючи для молодого історика місце ад'юнкта. Саме цим С. М. Соловйов пояснив коливання М. П. Погодіна щодо підтримки його магістерської дисертації: М. П. Погодін оцінив останню як «дуже гарну» магістерську працю, але «цілком незадовільну» «професорську». Цей конфлікт посилювався протистоянням слов'янофілів та західників. Останні підтримали кандидатуру С. М. Соловйова. У подальшому конфлікт став відкритим: М. П. Погодін звинуватив С. М. Соловйова в неповазі, але остаточного розриву не відбулося, і як зазначив мемуарист, він продовжив бувати в М. П. Погодіна вдома [13, с. 54–58, 62, 87–97].

Маючи певну унікальність, автобіографія М. П. Соловйова, водночас, дозволяє звернути увагу на два типові моменти. Поперше, у декількох мемуарних текстах, подібно до автобіографії С. М. Соловйова, за відсутності «Вчителя» вводиться постать «патрона»: для М. Г. Устрялова – це міністр народної освіти граф С. С. Уваров (відзначимо, що прихильники С. Г. Строганова та С. С. Уварова виступають в текстах антагоністами) [14, с. 620, 626–627], для М. О. Максимовича – ректор університету А. А. Прокопович-Антонський [6, с. 328], для М. П. Драгоманова – професор Київського університету В. Я. Шульгін. Так, свого часу В. Я. Шульгін опублікував промову М. П. Драгоманова, яку останній виголосив на банкеті на честь М. І. Пирогова, рекомендував молодого вченого Раді університету як майбутнього кандидата у професори, запропонував відправити його в закордонне відрядження. Утім, у подальшому В. Я. Шульгін став «політичним супротивником» М. П. Драгоманова, що наклало відбиток на відповідні автобіографічні згадки: мемуарист вказує на підтримку з боку професора, але постійно акцентує увагу на розходженнях у поглядах та охолодженні у взаєминах, що особливо посилювалися після захисту магістерської дисертації, основні положення якої «скандалізували» ліберальну частину професури та «образили» консервативну [3, с. 42–46].

Другий момент, який присутній у багатьох автобіографічних текстах – це входження до університетської корпорації переважно через конфлікт. Окрім С. М. Соловйова та М. П. Драгоманова, на цей факт вказують М. І. Костомаров, чия перша дисертація була спалена, а друга не знайшла значної підтримки серед харківських професорів [5, с. 455–461], М. О. Максимович тривалий час читав лекції

замість ректора І. О. Двигубського, працюючи одночасно в ботанічному саду «як український віл на підніжному корму» [6, с. 332–334], а також В. І. Семевський, який центральну частину своїх «Автобіографических набросков» присвятив конфлікту навколо захисту його магістерської дисертації [9, с. 14–38].

Нарешті, що стосується образів «Я-Вчитель» та «Учень», то в автобіографіях, які аналізувалися, вони практично відсутні. Як правило, автори зосереджувалися на описі своєї наукової діяльності та підготовці необхідних лекційних курсів, достатньо коротко фіксуючи особливості спілкування з аудиторією.

Студентство уявлялось професорам достатньо гомогенною масою, яка в різні періоди набувала певних характеристик. Так, на думку С. М. Соловйова, наприкінці 1840-х – на початку 1850-х рр. «поміж молодими людьми укорінилась думка, що університет просякнутий ліберальним духом, що слід ліберальничати, щоб сподобатися професорам; молодь із зацікавленістю, їй притаманній, прагнула до університету, щоб скористатися забороненим плодом, послухати вільних думок; розум їхній був так налаштований, що вони у найзвичайнішій фразі професора намагалися бачити якийсь натяк [13, с. 124–125].

Висновки та перспективи подальших розвідок напряму. Отже, для науковців-авторів автобіографій найважливішою складовою системи «Учитель – Учень» був образ «Я-Учня». Змальовуючи освіту як автобіографічний факт, мемуаристи основну увагу зосереджували на моменті власного учнівства, яке, на їхню думку, багато в чому було результатом самоосвіти та підтримувалося вірою у власне призначення. «Учитель» виступав у ролі каталізатора, надаючи певного напрямку процесу здобуття «майстерності». Перехід у статус «Майстра» інколи супроводжувався розривом із особою, яка претендувала на роль «Учителя», зокрема, у випадку, коли наставник не міг забезпечити входження учня до університетського середовища через невідповідні моральні або професійні якості. У такому випадку постать учителя заступав «патрон», який фактично легітимізував зміну статусу, засвідчував рівень «майстерності». На цьому етапі «майстерність» підтверджувалася науковими досягненнями та визнанням з боку авторитетних осіб. Постать «Учня» залишилась поза межами автобіографічних текстів, що, скоріш за все, можна пояснити різними причинами: з одного боку тим, що процес формування наукових шкіл тільки розпочинався, і цей феномен не був осмислений мемуаристами; з іншого – історією написання автобіографічних текстів, більшість з яких не були закінчені через різні обставини.

До того ж можна зробити припущення, що особливості бачення системи «Учитель – Учень» у зазначених автобіографічних текстах зумовлені специфікою наукової творчості, що подібно до творчості літературної, є, передусім, результатом індивідуальної роботи.

СПИСОК ДжЕРЕЛ

1. Антонович В.М. Мемуари. Твори. Повне видання. Київ : Друкарня ВУАН, 1932. Т. 1. С. 3–61.
2. Балл Г.О. Категорія культури і особистісне спрямування освіти. Житомир-Київ, 2004. С. 17–26.
3. Драгоманов М.П. Автобиографическая заметка. Літературно-публіцистичні праці: у 2 т. Київ : Наук. думка, 1970. Т. 1. С. 39–68.
4. Драгоманов М.П. Добавление к автобиографической заметке, писанное для господина Leon Sichler в начале февраля 1889 года. Літературно-публіцистичні праці: у 2 т. Київ : Наук. думка, 1970. Т. 1. С. 69–79.
5. Костомаров Н.И. Автобиография. Исторические произведения. Київ, 1989. С. 425–651.
6. Максимович М.А. Автобиография. Киевская старина. Київ, 1904. Т. 86. № 9. С. 322–344.
7. Михальченко С. Школа в науці (історичній). Історіографічний словник. Харків, 2004. С. 307–316.
8. Осокин Н.А. Николай Алексеевич Осокин. Исторический вестник. – 1896. Т. 63, № 2. С. 669–677.
9. Семевский В.И. Автобиографические наброски В.И. Семевского. Голос минувшего. 1917. № 9/10. С. 7–49.
10. Словарь историков Санкт-Петербургского университета (XVIII – XIX вв.) [Электронный ресурс]. Режим доступа : <http://bioslovhist.spbu.ru/history.html>
11. Словарь профессоров и преподавателей Санкт-Петербургского университета (1819 – 1917) [Электронный ресурс]. Режим доступа : <http://bioslovhist.spbu.ru/university.html>
12. Снегирев И.М. Воспоминания И.М. Снегирев. Русский архив. 1866. Вып. 4. Стб. 513–562; Вып. 5. Стб. 735–760.
13. Соловьев С.М. Записки. Мои записки для детей моих, а если можно и для других. Волгоград : Прометей, 1915. 174 с.
14. Устрялов Н.Г. Воспоминания о моей жизни. Москва : Наука, 1880. Т. 17. № 8. С. 603–686.

REFERENCES

1. Antonovych, V.M. (1932). *Memuary* [Memoirs]. Kyiv : Drukarnia VUAN. S. 3–61.
2. Ball, H.O. (2004). *Katehoriia kultury i osobystisne spriamuvannia osvity* [Category of culture and personal direction of education]. Zhytomyr-Kyiv. S. 17–26.
3. Drahomanov, M. P. (1970). *Avtobyohrafycheskaia zametka* [Autobiographical note]. Kyiv : Nauk. dumka. S. 39–68.

4. Drahomanov, M.P. (1970). *Dobavlenye k avtobyohrafycheskoi zametke, pysannoe dlia hospodyna Leon Sichler v nachale fevralia 1889 hoda* [Addendum to the autobiographical note written for Mr. Leon Sichler at the beginning of February 1889 year]. Kyiv : Nauk. dumka. S. 69–79.

5. Kostomarov, N.Y. (1989). *Avtobyohrafyia* [Autobiography]. Kyiv. S. 425–651.

6. Maksymovych, M.A. (1904). *Avtobyohrafyia* [Autobiography]. Kyevskaia staryna. Kyiv. S. 322–344.

7. Mykhalchenko, S. (2004). *Shkola v nauksi (istorychnii)* [School in science (historical)]. *Istoriografichnyi slovnyk*. Kharkiv. S. 307–316.

8. Osokyn, N.A. (1896). *Nikolai Alekseevych Osokyn* [Nikolay Alekseevich Osokin]. *Ystorycheskyi vestnyk*. S. 669–677.

9. Semevskiy, V.Y. (1917). *Avtobyohrafycheskye nabrosky V.Y. Semevskoho* [Autobiographical sketches of V.I. Semevsky]. M. : Nauka. S. 7–49.

10. *Slovar ystorykov Sankt-Peterburshkoho unyversyteta (XVIII – XIX vv.)* [Dictionary of Historians of St. Petersburg University (XVIII – XIX centuries)]. Rezhym dostupa : <http://bioslovhist.spbu.ru/history.html>

11. *Slovar professorov y prepodavatelei Sankt-Peterburshkoho unyversyteta (1819 – 1917)* [Dictionary of professors and teachers of St. Petersburg University (1819 – 1917)]. Rezhym dostupa : <http://bioslovhist.spbu.ru/university.html>

12. Snehirev, Y.M. (1866). *Vospomynania Y.M. Snehirev* [Memories of I.M. Snehirev]. Russkyi arkhiv. Vip. 4. Stb. 513–562; Vip. 5. Stb. 735–760.

13. Solovev, S.M. (1915). *Zapysky. Moy zapysky dlia detei moykh, a esly mozno y dlia druykh* [Notes. My notes are for my children, and if possible for others]. Volhohrad : Prometei. 174 s.

14. Ustrialov, N.H. (1880). *Vospomynania o moei zhizny* [Memories of my life]. M. : Nauka. S. 603–686.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

САВЧЕНКО Наталія Сергіївна – доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри педагогіки та спеціальної освіти Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Коло наукових інтересів: теорія і практика освіти молоді в Україні та у зарубіжних країнах.

INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

SAVCHENKO Nataliia Serhiyivna – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Professor at the Department of Pedagogy and Special Education, Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University.

Scientific interests: sphere of scientific and research interests: the theory and practice of the youth's education in the Ukraine and West European countries.

Стаття надійшла до редакції 19.08.2022 р.